

УДК 94(477.6) «20»

Олександр Музичко

Міграції південноукраїнських науковців у перших десятиріччях ХХ ст.

У статті на основі використання регіонального та просопографічного підходів досліджено міграційні процеси у середовищі наукової еліти Південної України (сучасних Миколаївської, Одеської, Херсонської областей та Автономної республіки Крим).

Ключові слова: міграція, наукова еліта, Південна Україна, емігранти.

The author using regional and prosopographical approach studies the processes of Migration in the milieu of scientific elite of the South Ukraine (modern Nikolayev, Odessa, Kherson, Regions and the Crimea).

Keywords: Migration, Scientific Elite, South Ukraine, Emigrants.

Дослідження міграційних процесів представників наукової еліти Південної України (сучасних Миколаївської, Одеської, Херсонської областей та Автономної республіки Крим) варто почати з аналізу першої міграційної хвилі, що була спричинена подіями Першої світової війни, початок якої найсильніше відчували на собі дві групи істориків: затримані початком війни за кордоном та мобілізовані у діючу армію. Серед перших опинився В. Лазурський та його друг, професор кафедри російської історії Новоросійського університету (НУ) І. Линниченко. Вже під час перебування у Лондоні В. Лазурський відчув, як і під час російсько-японської війни, сплеск патріотичного настрою, який він реалізував під час суперечки з німкенями про роль Німеччини та Росії в історії слов'янських народів. До Одеси йому довелося повертатися звивистим шляхом через Скандинавію. І. Линниченко подолав шлях з Варшави, звідки він, за його словами, вирвався завдяки «чарівній випадковості». Він був змушений простояти 40 годин усю дорогу від Варшави до Києва у вагоні разом зі 100 пасажирами, тільки іноді присідаючи в коридорі [26, арк. 60; 22, арк. 1–2]. У зворотному напрямку були змушені рухатися мобілізовані на Південно-Західний фронт представники здебільшого молодшого покоління істориків. Одеса «делегувала» на фронт діючих істориків М. Слабченка та М. Шкадишека, Крим – «обмежився» вищими чинами, переважно професійними військовими, членами-покровителями Таврійської вченої архівної комісії.

Повернення більшовиків у Одесу, Крим та інші центри наприкінці 1919–1920 рр. викликало у значної кількості науковців побоювання за свою долю. Наприкінці 1919 р. група професорів звернулась до ректора А. Білімовича з проханням організувати їх виїзд за кордон. З цим питанням ректор звернувся до англійського консула Лоудона. В результаті деякі професори вже тоді поїхали в Сербію та Болгарію [29]. У січні – квітні 1920 року до них приєдналась ціла низка колег. Таким чином, упродовж кінця 1919 – початку 1920 р. Південну Україну, яку більшість з них сприймали як «юг Росії», залишили професори історики та філологи Михайло Георгійович Попруженко, Сергій Григорович Вілінський, Петро Михайлович Біцилли, перша жінка історик – приват-доцент НУ Клавдія Василівна Флоровська, історики церкви, філософи та богослови, декан історико-філологічного факультету НУ Олександр Павлович Доброклонський, Сергій Вікторович Троїцький, Георгій Васильович Флоровський, мистецтвознавець Микола Львович Окунєв, правознавець Володимир Миколайович Ренненкамф, математики Антон Дмитрович Білімович, Олександр Дмитрович Агура, зоолог Яків Микитович Лебединський, геолог Володимир Дмитрович Ласкарьов, спеціалісти у різних галузях медицини Олександр Федорович Маньковський, ректор НУ Дмитро Павлович Кишенський, Кирило Михайлович Сапежко, Олексій Іванович Щербаков, Олексій Ерастович Янішевський, Всеволод Миколайович

Новіков, Василь Васильович Зав'ялов, Сергій Сергійович Груздев, Анатолій Костянтинович Медведєв, Ілля Федорович Шапшал, Іван Федорович Сабанєєв, Іван Семенович Назаров, Петро Олександрович Вальтер, Валентин Іванович Зарубін. За підрахунками К. Васильєва, з 34 професорів-медиків НУ емігрували 13 [21, с. 50]. З Одеси до Варшави, а потім до Латвії емігрував економіст Володимир Андрійович Косинський – на початку ХХ ст. декан юридичного факультету НУ. З території Південної України емігрував викладач НУ, видатний славіст Олександр Львович Погодін та історик Франції Георгій Омелянович Афанасьєв (працював у Одесі не лише в буремні роки, але й у 1870–1880-х рр. Але й тоді він був змушений залишити місто через непорозуміння з владою на ґрунті політичних поглядів. Щоправда, тоді він переїхав лише до Києва). В цей час з Одеси емігрував до Палестини перший іудаїст НУ та ОВЖК Йосиф Клаузнер. Однак мотиви його еміграції наближалися до вище згаданих кавказців.

Певною «компенсацією» місцевій науці була поява у 1918–1919 роках в Одесі київського «десанту» – колишніх викладачів київських вишів, які тікали від тамтешньої політичної нестабільності та руйнації: правника І. Я. Фааса, його дружини, згодом доктора медичних наук Анни Костянтинівни, її батька математика, професора К. Д. Щербини, істориків С. С. Дложєвського, В. І. Селінова, літературознавця М. П. Алексєєва та ін. Вони посіли помітне місце в одеській науці та вищій школі, однак, деяким з них пізніше довелося знову пережити важку долю біженців.

Іншим районом евакуації науковців був Крим, де зосереджувалися значні наукові сили завдяки відкриттю у 1918 р. Таврійського університету. Ще до падіння режиму Врангеля навесні 1920 р. Крим залишив вихованець НУ, геолог Микола Іванович Андрусов (1861–1924). Падіння останнього острівця не більшовицької території колишньої Російської імперії – Врангелівського Криму – призвело до завершення процесу відтоку науковців, що побоювалися перспективи життя у більшовицькому «царстві». Зокрема, з Криму виїхали, назавжди залишивши Батьківщину, професори Таврійського університету історик Георгій Володимирович Вернадський, колишні одесити, мистецтвознавець Никодим Павлович Кондаков, медик В'ячеслав Карлович Стефанський. Південь України залишали не лише вже сформовані науковці, але й ті, хто лише розпочинав свій шлях. Так, з Севастополя восени 1920 р. емігрував уродженець Одеси, студент НУ, Микола Миколайович Афанасьєв (1893–1966), який вже в Югославії, під впливом іншого одеського емігранта професора О. Доброклонського, став видатним філософом та богословом.

19–25 серпня 1922 року були ув'язнені у приміщенні ЧК на перетині Канатної та Єврейської вулиць історики А. Флоровський, Євген Парфентійович Тріфільєв, Костянтин Павлович Добролюбський, зоолог Микола Георгійович Лігнау, правознавці Павло Олександрович Михайлов, Олександр

Сергійович Мулюкин, економіст Костянтин Єрофейович Храчевич, медики Борис Петрович Бабкін, Олександр Федорович Дуван-Хаджи, Георгій Андрійович Секачов, Андрій Петрович Самарин, фізик Микола Павлович Кастерин, математик Євген Леонідович Буницький, біолог Самуїл Львович Соболев. 9 осіб жили в одній просторій кімнаті на четвертому поверсі. Згодом відбулася «роківка»: були звільнені К. Добролюбський та М. Лігнау, але натомість ув'язнений мовознавець Федір Георгійович Александров. Унікальні відомості про побут науковців, що чекали своєї долі, містять листи А. Флоровського до дружини, яка передавала йому їжу та предмети побуту. А. Флоровський демонстрував бадьорість та оптимізм, не лише не скаржився, але й підкреслював певний позитив у становищі ув'язнених: «живем дружно и весело... читаем, спим, играем в шашки, спорим, поем, смеемся – вчера гуляли во дворе. Нам дают кипяток, обед из двух блюд – борщ – очень вкусный, котлета с картофелем и черный хлеб». А. Флоровський намагався продовжувати наукові студії, про що свідчить його прохання до дружини передати йому, взятих в Е. Оксмана, збірник на честь московського професора М. Любавського [2].

Наприкінці 1922 р. з Одеси вислали за кордон А. Флоровського, Б. Бабкіна, Г. Секачова, а трохи пізніше ще 10 осіб: Ф. Александрова, Є. Буницького, О. Дуван-Хаджи, П. Михайлова, О. Мулюкіна, К. Храчевича, медиків Дмитра Дмитровича Крилова і Г. Добровольського, математика Юрія Германовича Рабиновича та агронома Федіра Львовича Пясецького. Емігрантський шлях цих вчених проліг до Константинополя, Лондона, Канади, Белграда, Софії, Праги, Парижу, Румунії, США. В останній момент долі колег уникли М. Кастерин, Є. Тріфільєв та А. Самарин і, можливо, С. Соболев [25]. Ситуація з останнім є не зовсім ясною, адже його біографи свідчать, що вже у 1920-х роках він продовжив працювати в СРСР. Не виключено, що після висилки він невдовзі зміг виклопотати помилування.

Незважаючи на побутові труднощі, в еміграції науковці та педагоги залишилися вірними обраному життєвому шляху. Поряд з побутовими, у листуванні чільне місце посідають і наукові проблеми. Передусім, більшість науковців прагнули не «опуститися», попри все зберегти себе для науки. Г. Попруженко писав А. Флоровському у 1924 р. з Варшави: «условия жизни, жизненная борьба последних лет, борьба за то, чтобы не опуститься, не прервать контакт с наукой, были неизмеримо тяжелы» [12, арк. 1]. Ф. Александров запевняв А. Флоровського у тому, що «плохим питанием, плохим помещением меня нельзя испугать, но перспективой полной невозможности жить умственной жизнью – можно» [5, арк. 4]. Скаргами на брак часу для науки заповнені листи К. Флоровської, С. Вілінського, Е. Буницького та ін. Останній скаржився на свій моральний занепад, викликаний тривалим безробіттям, визначав свій стан як повну духовну самотність.

Однак у листуванні міститься широкий діапазон згадок про творчі плани, наукові контакти, інтелектуальні рефлексії тощо, які, власне, свідчили, що більшості науковців вдалося зберегти своє обличчя. М. Попруженко робив для свого племінника А. Флоровського бібліографічні довідки, дискутував з приводу чеських впливів на богомільський рух [13, арк. 12, 18, 22].

С. Вілінський радив А. Флоровському отримувати наукову ступінь не від російських еміграційних наукових інституцій, а від Празького університету задля досягнення вищого статусу в науковому світі. Про себе він повідомляв, що він відійшов від російської літератури на користь болгарської, отримав замов-

лення на написання історії болгарської літератури [8, арк. 1, 38]. У листі 1925 р. С. Вілінський наголошував, що його завжди обурює український та російський шовінізм, що він висловлює у своїх наукових статтях з історії літератури [8, арк. 20].

З нагоди смерті С. Вілінського А. Флоровський у листі до сина покійного зазначав, що пам'ятає С. Вілінського з 1905 року, коли він захищав магістерську дисертацію про старця Артемія, а згодом відвідав і захист його докторської. Учнем С. Вілінського А. Флоровський не був, хоча і навчався у той час в НУ. В пам'яті А. Флоровського залишились доповіді С. Вілінського в Історико-філологічному товаристві при НУ, яке він і очолював. Саме в ці роки А. Флоровський був обраний членом цього товариства [4, арк. 1].

Вітаючи Георгія Флоровського із захистом дисертації про О. Герцена, Е. Буницький згадував, що О. Герцен був першим письменником, який пробудив у нього консервативні тенденції у поглядах. У 18 з половиною років він прочитав його твори, що справили на нього величезне враження, аж до захорювання. Все подальше життя Е. Буницький замислювався над питанням, як така глибока людина могла вірити у революцію [7, арк. 1]. В одному з листів до брата Г. Флоровський просив поділитися думками про те, як слід писати історію російської церкви та повідомляв про свої плани студіювати історію російської церкви XIX ст. у соціальному вимірі. Відомого історика російської церкви Н. Голубинського він вважав істориком застарілого типу, без історичного світогляду [18, арк. 34].

К. Флоровська підтримувала зв'язок з науковим рухом шляхом перекладання наукових статей для Антонія та Георгія на німецьку й болгарську мови, виписк для Антонія зі статей та книг з бібліотеки Софійського університету. Вона слідувала за новою науковою літературою та збірками спогадів («Архив русской революции», Г. Г. Тельберг «Заря христианства на Руси»). Серед відгуків на прочитане, якими вона ділилася з А. Флоровським, найбільшу увагу привертає оцінка євразійства, проти якого були налаштовані її брати: «мне кажется, что оппоненты придают евразийству характер, которого оно не имеет, оперируя с отдельными их ляпсусами или увлечениями, а не самой сущностью их течения. Статейка Бицилли в 25 т. «Современных Записок» меня больше других удовлетворяет. Их представляют как каких-то сменовеховцев, приемлющих, поддерживающих и пропагандирующих большевизм, между тем как люди, читающие их не мудрствуя лукаво и схватывая только сущность их настроения и идей, загораются определенной ненавистью к большевизму или укрепляются в ней. Значит, дело совсем не так страшно. А что у них много крайностей, склонность к парадоксам и крайняя невоздержанность в словах, приводящая неизбежно к недоразумениям, это вне всякого сомнения» [15, арк. 75].

К. Флоровська доповідала про богомільство на засіданні російського студентського християнського гуртка, була членом лекційної комісії академічної групи, відвідувала лекції місцевих та приїжджих вчених (П. Біцилли, М. Попруженка, І. Лаппо, В. Мякотина, О. Кізеветтера, М. Окунєва). Вона планувала написати книгу про досягнення еміграції, хоча й критикувала її за брак організованості, відсутність справжнього національного почуття. Намагаючись визначити сенс доби, вона писала брату у 1938 р.: «идет перемещение центров тяжести, переоценка всех ценностей, выработка каких-то новых форм государственной и общественной жизни, пожалуй, даже можно сказать – выработка нового человека, но в это я не верю, так как человеческая душа

все-таки одна из наиболее устойчивых величин, хотя и может казаться, что она перерождается... все готово лопнуть и перевернуться. Может быть это и есть рождение нового мира, но как-то он не манит и хочется надеяться на возрождение черт старого мира – идеализма, жизни духа, альтруизма и т. п. Я не говорю, что старый мир жил ими, но он их все-таки уважал, и не всегда только на словах. А сейчас все насмарку и господствует то, что мы наивно называли готтентотской моралью». Вона знову переконувалась, що «история *magistra vitae* только в весьма ограниченном виде» [16, арк. 50, 64–65, 131]. К. Флоровська так і не змогла повернутися до наукової діяльності, що сама усвідомлювала: «время у меня занято в общем так, что для научной работы его не остается почти совсем, только едва можно что-нибудь почитать. Боюсь, что вообще едва ли когда-нибудь удастся вернуться к научной работе, – здешняя обстановка этому очень мало благоприятствует» [15, арк. 36].

Більшості південноукраїнських емігрантів вдалося продовжити педагогічну та наукову кар'єру за кордоном. Більш того, саме на чужині рівня науковців першого плану вдалося досягнути П. Біцилли, Г. Вернадському, М. Попруженко, А. та Г. Флоровським, О. Доброклонському. Попередній високий рівень вдалося зберегти науковцям-медикам, з представників інших спеціальностей – Ф. Александрову, М. Окуневу, А. Білімовичу, С. Вілінському, Н. Кондакову. Деяким емігрантам вдалося виховати помітними науковцями своїх дітей: А. О. Янішевський, В. С. Вілінський, М. П. Біцилли, В. В. Зав'ялов, М. О. Маньковська. Однак такі вчені, як П. Михайлов, К. Флоровська та О. Мулюкін в еміграції фактично припинили своє наукове зростання.

Упродовж тривалого часу нещодавні південноукраїнські науковці не розглядали своє перебування за кордоном як остаточне явище. Більшість максимально відтермінували прийняття громадянства своїх країн. А. Флоровський згадував, що розглядав своє перебування за кордоном «как бы вынужденную заграничную командировку с научными целями» [16, арк. 43]. М. Попруженко писав племіннику на початку 1920-х років: «не хотелось бы забраться далеко от места, которое так близко к Одессе, куда меня все более и более тянет, болезненно тянет» [13, арк. 2]. Втім, вже наприкінці 1930-х років ці очікування у деяких змінилися розчаруванням. П. Михайлов радив А. Флоровському та його дружині приймати чеське громадянство, адже «все равно в Одессе нас не захотят, да еще вопрос – захотим ли мы ее?» [11, арк. 46].

Відомий лише один факт повернення: наприкінці 1920-х років до Одеси повернувся медик В. Стефанський, який надалі працював у медичному інституті.

Образ втраченої Батьківщини був виразно присутній у спілкуванні та думках південноукраїнських науковців. Наприкінці 1950-х років П. Михайлов у листах до А. Флоровського наводив описи картин із зображеннями Одеси, критикував новітню літературу з історії Одеси, зокрема, праці В. Загоруйко, за неінформативність та однобічність [11, арк. 46, 62]. У 1961 році П. Михайлов дякував А. Флоровському за те, що той згадав про земляка по не зовсім російському місту Одесі: «многие стремились «освоить» его – и евреи, и украинцы, и кацапы прокляты (выходцем из этой «кацапни» был и Ваш покорный слуга – в сущности всем там жилось привольно и легко (меньше всего почастливилось евреям, но где, где им на широком раздолье всероссийском жилось спокойно и безмятежно, но как искатели разных прибылей они нигде не унывали очень)»». Він скептично оцінював надання Одесі поряд зі Сталінградом та Севастополем статусу «города

мученика» [11, арк. 89–90]. Побут Одеси яскраво змалював у своїх мемуарних згадках Г. Флоровський, який зобразив причорноморське місто не провінційно затхлим, а з доволі культурним населенням, що жило спільними інтересами з іншими регіонами імперії [19, с. 7–15]. В еміграції вийшли друком спогади Н. Кондакова та М. Андрусова зі змістовними згадками про одеське життя цих вчених [24; 1].

Долею своїх колишніх колег та учнів по НУ цікавились у листах до М. Слабченка та В. Лазурського, І. Линниченко та В. Істрин. Однак одесити продемонстрували досить невелику обізнаність. Про долю А. Флоровського М. Слабченко зауважив лише те, що «Антоний Васильевич, слышать так, в Праге, но не читает, а где-то библиотекарствует» [23, арк. 50]. Більш поінформованим виявився В. Лазурський по гарячих слідах одеських емігрантів у листі від 20 грудня 1921 року. Йому було відомо, що М. Попруженко, О. Доброклонський, П. Біцилли перебувають у Болгарії та Сербії, Медведєв та Зав'ялов – десь на Балканському півострові, однак, чим вони там займаються він або не знав, або не вважав за потрібне повідомляти [28, арк. 2].

Більш активними виявились у прагненні встановити зв'язок з донедавна рідними землями емігранти. Бажання якомога більше дізнатися про ситуацію в Одесі ілюструють листи початку 1920-х років О. Доброклонського, П. Біцилли, С. Вілінського до «свіжеспеченого» емігранта А. Флоровського. О. Доброклонський цікавився станом своєї квартири, долею І. Линниченка, дітей О. Клітіна тощо [10, арк. 1], П. Біцилли – долею професора О. Томсона, музею історії та старожитностей [6, арк. 1]. С. Вілінського цікавила нова радянська назва вулиці Преображенської [8, арк. 24].

М. Попруженко пояснював своє небажання писати листи до одеських знайомих страхом [13, арк. 7]. Низці науковців-емігрантів вдалося встановити листування зі своїми родичами та знайомими. А. та К. Флоровські до 1924 р. підтримували листування з братом В. Флоровським, який залишився в Одесі [17, арк. 1]. У цей же час із одеськими родичами та знайомими листувалися О. Мулюкін та П. Михайлов [11, арк. 5]. Відомості про еволюцію вищої освіти в Одесі П. Біцилли отримував у листах від свого учня, згодом видатного медієвіста, О. Вайнштейна.

До найбільш здібних учнів А. Флоровського в Одесі належав Микола Леонідович Рубінштейн, згодом відомий радянський історіограф та історик. На початку 1960-х р. М. Рубінштейн без особливого захоплення згадував про А. Флоровського як про одного зі своїх вчителів в НУ. Зокрема, він згадав про невдалу спробу групи студентів організувати науковий гурток на чолі з А. Флоровським [27, с. 90]. Тоді ж А. Флоровський, у свою чергу, згадував про М. Рубінштейна як про свого «старого слухателя і отчасти ученика», але зазначав, що «с отъездом из Одессы в 1922 году я потерял всякую связь с академическими моими товарищами и учениками» [20, с. 24, 37, 45]. Однак чотири листи М. Рубінштейна до А. Флоровського за період 1923–1925 рр., що збереглися в особистому архіві останнього [14], свідчать про те, що обидва історики призабули особливості своїх взаємин у першій половині 1920-х р.

Маємо відомості лише про один випадок особистої зустрічі між представником емігрантської та південноукраїнської науки у 1920-х роках, вірніше, потенційну можливість такої зустрічі. У жовтні 1925 року професор Одеського інституту народної освіти, спеціаліст з теорії та історії педагогіки А. Г. Готалов-Готліб повідомив А. Флоровського про свій приїзд до Праги та запропонував зустрітися [9, арк. 1]. Навряд чи празький історик знехтував такою можливістю. Ці контакти

були суто приватними та маловідомими сучасникам. Натомість А. Кангер та І. Сабанєєв відкрито співпрацювали на науковій ниві з колишніми одеськими колегами. А. Кангер публікував статті у журналі Одеського хіміко-фармацевтичного інституту, а в одному з естонських журналів – повідомлення про одеський інститут. І. Сабанєєв у 1925 році з Константинополя надіслав своє наукове повідомлення на третій з'їзд хірургів Одеської губернії.

Отже, у потоці історичних подій першої половини ХХ ст. можна зауважити три хвилі міграції південноукраїнських науковців: 1914–1918 рр., 1918–1920 рр., 1922 р. Ці хвилі не були рівнозначними ані за кількістю осіб, ані за обставинами та наслідками. Наймасштабніший «ісход» більшості науковців за кордон відрізнявся від вигнання решток їх колег у 1922 р. Хоча майже всі науковці розглядали своє перебування за кордоном як тимчасове і сподівалися на повернення внаслідок зміни політичного режиму, ці сподівання виявилися марними. Між трьома хвилями є спільні риси: зумовленість політичними обставинами, важка доля багатьох емігрантів, особливо на першій стадії облаштування, ненависть до них з боку влади колишньої Батьківщини. Еміграція науковців не мала тотальних спустошливих наслідків для їхньої рідної країни, адже там все ж таки залишилась більшість представників не лише молодшого, але й старшого покоління науковців в силу різноманітних обставин: випадковість, пристосуванство, патріотизм, оптимізм, певна спільність з позиціями комуністичної влади, ці хвилі негативно вплинули на науковий потенціал регіону, послабили тяглість наукових традицій. Загалом, події першої половини ХХ ст. на півдні України зайвий раз продемонстрували незахищеність науковців від політичних «цунамі», їхню роль об'єкта (а не суб'єкта) у політичних процесах, хоча низка науковців й намагалися своїми діями створити зворотну тенденцію.

УДК 314.15(438)200/201

Марчін Ожеховський

Міграція з Польщі у 2000–2010 роках: генеза, перебіг, наслідки

Темою статті є аналіз причин і тенденцій у польській міграції в 2000–2010 роках. У статті аналізуються відмінності в процесі міграції до і після приєднання Польщі до Європейського Союзу.

Ключові слова: Європейський Союз, Польща, еміграція, імміграція, мігранти, міграційна політика.

The theme of the article is the investigation of the causes and trends of migration from Poland in 2000–2010th. The author analyzes the differences in the migration process before and after the Polish entry to the European Union.

Keywords: European Union, Poland, Emigration, Immigration, Migrants, Migration policy.

Поняття міграції, відповідно до визначення Головного статистичного управління Польщі, означає «переміщення людей, пов'язане зі зміною місця проживання (тимчасового або постійного перебування), поєднане з переміщенням через адміністративний кордон певної територіальної одиниці» [4, с. 5–10]. Зміни постійного місця проживання та місця тимчасового перебування визначаються як *міграції населення*. Міграціями є переміщення особи з певної територіальної одиниці (зазвичай виділеної за адміністративним критерієм) до іншої на постійне місце проживання. Приймаючи за вихідний пункт територію даної країни, розрізняються поняття *зовнішніх переміщень*, виявами яких є *еміграція* та *імміграція*. Обидва терміни означають міжнародну (закордонну) міграцію. Окремі особи, що беруть участь у зовнішніх переміщеннях, називаються *іммігрантами* або *емігрантами*.

1. Андрусов Н. И. Воспоминания / Н. И. Андрусов. – Париж, 1934. – 156 с. 2. Архів Російської академії наук (РАН). – Ф. 1609. – Оп. 1. – Спр. 171. – 12 арк. 3. АРАН. – Ф. 1609, оп. 1, спр. 185, арк. 43. 4. АРАН. – Ф. 1609, оп. 2, спр. 15, арк. 1. 5. АРАН. – Ф. 1609, оп. 2, спр. 114, арк. 4. 6. АРАН. – Ф. 1609, оп. 2, спр. 140, арк. 1. 7. АРАН. – Ф. 1609, оп. 2, спр. 156, арк. 1. 8. АРАН. – Ф. 1609, оп. 2, спр. 174, арк. 1, 38. 9. АРАН. – Ф. 1609, оп. 2, спр. 193, арк. 1. 10. АРАН. – Ф. 1609, оп. 2, спр. 208, арк. 1. 11. АРАН. – Ф. 1609, оп. 2, спр. 317, арк. 46, 62. 12. АРАН. – Ф. 1609, оп. 2, спр. 371, арк. 1. 13. АРАН. – Ф. 1609, оп. 2, спр. 372, арк. 12, 18, 22. 14. АРАН. – Ф. 1609, оп. 2, спр. 390. – 18 арк. 15. АРАН. – Ф. 1609, оп. 2, спр. 458, арк. 36. 16. АРАН. – Ф. 1609, оп. 2, спр. 459, арк. 50, 64–65, 131. 17. АРАН. – Ф. 1609, оп. 2, спр. 462, арк. 1. 18. АРАН. – Ф. 1609, оп. 2, спр. 463, арк. 34. 19. Блейн Э. Жизнеописание отца Георгия / Э. Блейн // Г. Флоровский: священник, богослов, философ. – М., 1995. – С. 7–15. 20. Василь Терентійович Галяс (біографічні матеріали до 85-річчя з дня народження) / Упорядник В. М. Хмарський. – Одеса: Гермес, 2006. – С. 24, 37, 45. 21. Васильев К. Медицинский факультет Новороссийского университета / К. Васильев. – Одесса, 2008. – С. 50. 22. Державний архів Автономної республіки Крим. – Ф. 538, оп. 1, спр. 19, арк. 1–2. 23. Державний архів Автономної республіки Крим. – Ф. 538, оп. 1, спр. 82, арк. 50. 24. Кондаков Н. П. Воспоминания и думы / Н. П. Кондаков / Вступ. стаття С. Н. Кондакова. – Прага, 1927. – 79 с. (перевидання: Кондаков Н. П. Воспоминания и думы. – М.: Индрик, 2002. – 416 с.). 25. Левченко В. В. Одесские ученые – пассажиры «философского парохода»: к истории высылки интеллигенции в 1922 г. / В. В. Левченко // Південний Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. – Вип. 5. – Одеса, 2008. – С. 172–173. 26. Російський державний архів літератури та мистецтва. – Ф. 167, оп. 1, спр. 314, арк. 60. 27. Рубинштейн Н. О путях развития исторического исследования / Н. Рубинштейн // История СССР. – 1962. – № 6. – С. 90. 28. Санкт-Петербурзька філія Архіву Російської Академії наук. – Ф. 332, оп. 2, спр. 90, арк. 2. 29. Университет и текущий момент // Одесские новости. – 1920. – 4 января.

Звичайно, та сама особа є одночасно емігрантом в одній країні та іммігрантом у другій.

Імміграція є видом мандрівного руху людей та означає наплив людей на певну територію, здебільшого територію держави. Натомість у побутовому розумінні імміграція зазвичай розглядається як прибуття до країни з метою оселитися в ній або проживати протягом довгого періоду. Якщо імміграція організовується адміністрацією країни або іншими публічними інституціями, то маємо справу з репатріацією [12, с. 407–410]. Як еміграція визначається виїзд з країни походження з економічних, релігійних, політичних причин. За допомогою цього терміна визначається також сукупність людей, що виїжджають зі своєї країни та живуть у країні поселення. Емігранти – це населення, що залишає дану територію (відтік населення) [7, с. 16].